

Párbeszéd a hitekről és az intencionalitásról*

A szereplőkről. Jed Jerry, Fred, Ned és egy sor olyan személy keveréke, akiknek neve egyáltalán nem hasonlít Jedére. Dan nézetei hasonlíthatnak Daniel Dennettéire.

JED: Sokat írtál a hitekről és az intencionalitásról, de mégis úgy tűnik számomra, hogy nem alkottál elméletet róluk. Úgy gondolom, a döntő kérdés ez: miként illeszkednek e jelenségek a természet rendjébe, azaz a fizikai rendbe. Erre pedig nem adsz egyértelmű választ.

DAN: Attól félek, nem értem, milyen fajta elméletet tartanál megfelelő válasznak.

JED: Hadd válaszoljak egy érvel, amely nemcsak azt mutatja meg, hogy miféle elméletre gondolok, hanem egy füst alatt azt is, hogy miért van szükségünk ilyenre. Az érv meglehetősen általános. Valójában nem támaszkodik semmilyen erős feltevésre. Figyelmeztetnelek kell azonban, hogy némiképp pongyola. Ez elkerülhetetlen, mivel számos olyan érvet sűrít egybe, amelyek egészen különböző álláspontok alapján vannak megfogalmazva.

DAN: A pongyolaság nem igazán zavar. Tehát rajta.

JED: Rendben. Először is, a viselkedést hitekkel, vágyakkal és hasonló mentális állapotokkal magyarázzuk. Másodsor, ezek oksági magyarázatok. Harmadsor, a hitek és társaik intencionális állapotok, vagyis szemantikai tartalmuk van. Negyedszer, tartalmuk - melyet rendszerint a hitet tulajdonító mondatok „hogy”-os mellékmondataiban írunk le - számít a magyarázat szempontjából. Az, hogy menekülök a tigrisek elől, ama hitemmel magyarázható, hogy a tigrisek veszélyesek, míg Jóska tragikus halálát azon hite magyarázza, hogy a tigrisek ártalmatlanok. Ha hitem tartalma megegyezne szegény Jóska hitének tartalmával, nem menekülnék a tigrisek elől; míg ha szegény Jóska azt hitte volna, amit én, még mindig élne. Ötödször, egy magyarázatban nem szerepelhetnek nem létező dolgok. Például az égés nem magyarázható a flogiszton eltávozásával, mivel flogiszton nem létezik. Így elérkeztünk az első konklúzióhoz, amely szerint a hitek valódi létezők, valódi tartalommal. Ezt nevezhetjük a hitekre és tartalmakra vonatkozó realizmusnak. Hatodsor, minden oksági kapcsolat fizikai. Ez persze nem azt jelenti, hogy minden oksági magyarázatot a fizika fogalmaival kell kifejezni. A gazdasági visszaesést magyarázhatjuk például a magas kamatlábakkal, jóllehet sem a „visszaesés”, sem a „kamatláb” nem fizikai fogalom. De a magyarázat csak akkor jó, ha megragad valamit a mélyebb szinten végbemenő fizikai folyamatokból. Hetedszer, a magyarázat és

* A dolgozathoz vezető kutatást az OTKA (T046757) támogatta.

a tartalom nem fizikai fogalmak. S immár levonhatom a konklúziót: ha egyszer a hit és a tartalom szerepelnek valódi oksági magyarázatokban, akkor megragadnak valami fizikait. Tehát fontos feladat, hogy rájőjjünk, miként teszik ezt. Meg kell mutatnunk, hogy a hitek miként képeződnek le fizikai struktúrákra, azaz megoldást kell kínálnunk a filozófia egyik nagy és régi problémájára, ti. a test-lélek problémára, legalábbis ami a hiteket illeti. S azt is el kell magyaráznunk, hogy fizikai fogalmakban mit is jelent tartalommal rendelkezni, mely újabb, de nem kevésbé fontos probléma. Nos, ez az, amit nem tettél meg.

DAN: Hát...

JED: Látod. Ez erős érv. Ha el akarod utasítani, olyan nézetekre kell támaszkodnod, amelyek vagy teljesen vadak, vagy nem vágnak egybe tanaiddal.

DAN: Nem ezért habozom. Csak azon tűnődöm, hogyan járnak el. Elismerhetem, hogy nincs elméletem az intencionális állapotokról, s elutasíthatom az iménti érvet, mely szerint szükségünk van egy effajta elméletre. De azt is megtehetem, hogy elfogadom az érvet, s megmutatom, hogy amit ezekről a kérdésekről írtam, igenis megfelelő elméletnek minősül.

JED: Pontosan ez a hozzáállás az, ami olyannyira zavaró írásaidban. Ha egyszer adott egy világosan megfogalmazott probléma, s vannak részletesen kimunkált megoldások a szakmában, a filozófusok elkötelezik magukat valamilyik megoldás mellett, hogy érveket sorakoztassanak fel mellette és riválisaival szemben. Te sokféle érvet hozol fel, de saját álláspontod kétértelmű marad. Korábban azt vallottad, hogy instrumentalista vagy a hitekkel és a tartalmakkal kapcsolatban, azután egyfajta realizmus hívének vallottad magad, újabban pedig azt állítod, hogy célod a realizmus megkérdőjelezése.

DAN: Azt hiszem, az efféle ingadozást nem lehet elkerülni, ha a problémákat kétes előfeltevések torzítják el, s így az ember nem fogadhatja el a szokásos válaszok egyikét sem, de álláspontját mégiscsak a szakmai zsargonban kell elmagyaráznia. Akárhogy is, végre eldöntöttem, hogyan válaszolok. Érved egyes premisszái megengednek egy erős és egy gyenge olvasatot. Erős értelemben az érv egy nagyon *sajátos* fajta elméletet követel meg, amellyel valóban nem rendelkezem. A gyenge értelemben véve az elméletek jóval tágabb halmazra jön szóba, s ebbe a tágabb halmazba saját elképzelésem is beletartozik. Ki fogom tehát mutatni a kétértelműségeket, majd elmagyarázom, miért utasítom el az erős olvasatot, s nézeteim miért vannak összhangban a gyenge olvasattal.

JED: Ha nem bánod, megpróbálom megjósolni, mi lesz az első lépésed. Az első premisszáról, amely szerint vannak hit-vágy magyarázatok, a következőket fogod mondani. Erős értelemben azt jelenti, hogy ezek valóban magyaráznak. Jóllehet kevésbé expliciték és világosak a tudományos magyarázatoknál, de kielégítenek minden ésszerű elvárást. A gyenge értelemben pedig azt jelenti, hogy gyakorlati célokra elég jók, de elméleti szempontból nem elég mélyek. Hadd figyelmeztesselek azonban, hogy ha csak a gyenge olvasatot fogadod el, nem kerülheted el az eliminativizmust. Semmi sem tekinthető valóságosnak, ami nem szerepel valódi magyarázatokban. Ha tehát a hiteknek és a vágyaknak nincs valódi magyarázó erejük, nem léteznek. Ez pedig eliminativizmus. Talán nem is bánod. Tudod, egyesek szerint titokban eliminativista vagy. Ha az vagy, valld be nyilvánosan. Ha pedig nem, menjünk tovább.

DAN: Ha valódi magyarázaton olyasmit értünk, ami valóban működik, nem pedig pusztán működni látszik, akkor nincs kifogásom az első premisszával szemben. Mielőtt azonban továbbhaladnánk, képzeld el a következőt. Megkínálsz borral és ásványvízzel. Azt mondom, hogy vizet szeretnék, és a bor felé nyúlok. Mit akarok, bort vagy vizet?

JED: Ez nem dönthető el ilyen szegényes bizonyítékok alapján. Talán vizet kívánsz, de fellép valamilyen észlelési hiba, s ezért nyúlsz a borért. Vagy bort kívánsz, s pusztán nyelvbotlás, hogy nem ezt mondom. De miért érdekes ez?

DAN: Ha vizet mondok és vízért nyúlok, mindkettőt megmagyarázza, hogy vizet akarok. De ha vizet mondok és borért nyúlok, az egyiket nem-intencionálisan kell magyarázni, észlelési hibával, nyelvbotlással vagy valami mással. De mi dönti el, hogy valamit intencionálisan kell-e magyarázni? Ezen a ponton a racionalitás fogalmára kell hivatkoznunk. Vízért mondanom és vízért nyúlnom egyformán racionális, feltéve, hogy vizet szeretnék – s ezért mindkettőt magyarázható intencionálisan. De ha vízre vágyom, irracionális bort mondanom vagy borért nyúlnom. Ami irracionális, azt nem lehet intencionálisan magyarázni. Ez eddig rendjén van?

JED: Premisszám csak azt mondja ki, hogy vannak intencionális magyarázatok. Arról nem szól, hogy az intencionális magyarázatok mikor helyénvalóak. Ezért nem kell válaszolnom. De kíváncsi vagyok, miféle csapdát készülsz állítani nekem.

DAN: Az előbbieken alapján az intencionális magyarázatot két tényező határozza meg: a magyarázandó viselkedés jellege és a racionalitási feltevés. Ha a viselkedést adottnak vesszük, csupán egyetlen tényező korlátozza a megengedhető intencionális magyarázatok körét, a racionalitási feltevés. És ez a korlát gyakran nem elég szigorú ahhoz, hogy a szóba jövő intencionális magyarázatok körét *egyetlen* magyarázatra szűkítse le. Ha pedig több intencionális magyarázat lehetséges, s ezek más-más hiteket és vágyakat tulajdonítanak, azon személy intencionális állapotai, akinek viselkedését magyarázni kívánjuk, meghatározatlanok maradnak. Idézd fel ismét következtelen viselkedésemet. Mit akartam, vizet vagy bort?

JED: A meghatározatlanság pusztán episztemikus, azaz a bizonyítékok szűkösségéből fakad. Objektíve teljesen meghatározott, hogy mit szeretnél. Csak éppen túl keveset mondtál ahhoz, hogy eldönthessem. Ha ismerném a történet folytatását, válaszolhatnék. Ha elengeded a bort, s kifakadsz, „A fenébe, már nem tudom megkülönböztetni a bort és a vizet sem”, majd gyorsan megragadod a vizet, a helyzet egyértelművé válik.

DAN: Ha pontosan azt teszem, amit mondasz, az még nem dönti el a helyzetet. Mondjuk bort szeretnék, de tudom, hogy nagyon gyorsan berúgok, s vágyam, hogy józan maradjak, győzedelmeskedik. Ez a lehetőség nem zárható ki. Még mindig meghatározatlan, hogy mit is akarok.

JED: Ha több adatunk lenne, ezt a meghatározatlanságot is megszüntethetnénk.

DAN: Vagyis a következő játékot játszunk. Te újabb részletekkel bővíted a történetet, hogy kizárd a rivális értelmezést. Én pedig tovább bonyolítom ezt az értelmezést, hogy összeférjen a tényekkel. Ez patthelyzet. Csak úgy oldható fel,

ha újabb korlátokat vezetsz be a mentális értelmezések tulajdonítására. Például azt, hogy meg kell vizsgálni az agyamat, s az értelmezésnek össze kell férnie ennek eredményeivel. Ha ki akarod zárni az objektív meghatározatlanságot, valami ilyenféle kell hivatkoznod. De az efféle hivatkozások erős előfeltevéseket követelnek meg. Márpedig azt mondtad, hogy nem támaszkodsz semmilyen erős előfeltevésre.

JED: De ilyen feltevések csak a meghatározatlanság kizárásához kellene. Premisszám védelmében nincs szükség ilyenekre.

DAN: Valóban nincs. Elfogadom premisszádat, mégpedig az erős értelemben. Más a helyzet a második premisszáddal, amely azt állítja, hogy az ilyen magyarázatok oksági magyarázatok. Az oksági magyarázat, gyenge értelemben, azt jelenti, hogy a magyarázat feltételezi, hogy a háttérben valamilyen oksági folyamat zajlik. Az erős értelemben vett oksági magyarázat ennél többet követel meg, nevezetesen az oksági mechanizmus leírását.

JED: Nem vagyok biztos benne, hogy értem. Ez elég homályos.

DAN: Homályosnak homályos, de van értelme. Mondjuk, azt akarjuk megmagyarázni, hogy Sárának miért kék a szeme. A hétköznapi – ha úgy tesszük, „népi genetikai” – magyarázat az lenne, hogy az anyja szemét örökölte. Ez semmit nem mond arról, hogy ez hogyan történt. Az oksági folyamatot pusztán feltételezi, de nem írja le. A molekuláris biológiai magyarázat viszont pontosan ezt teszi. Ez beszélne a szülők DNS-éről, a szem színét kódoló nukleotidláncok helyéről és működéséről stb. A megkülönböztetés valóban homályos. Gondolj a domináns–recesszív mintán alapuló mendeli magyarázatra. Hova sorolnánk ezt? A mechanizmusról többet mond a népi genetikánál, de kevesebbet a molekuláris biológiánál.

JED: Már dereng.

DAN: Mármost, az intencionális magyarázat nem ír le oksági mechanizmust. Pusztán azt mondja, hogy valaki azért tett így vagy úgy, mert ezt vagy azt hitte. Arról nem szól, hogy e hitek miként idézték elő a magyarázandó viselkedést. Talán érthetőbbé válik, ha a következőre gondolsz. Ha elhagysz bizonyos részleteket egy mendeli magyarázathoz, megmarad magyarázatnak, de immár csak népi genetikai magyarázat lesz. Ha azonban az intencionális magyarázathoz hagysz el részleteket, az megszűnik magyarázat lenni. Ezért gondolom úgy, hogy az intencionális magyarázat csupán a gyenge értelemben vehető oksági jellegűnek.

JED: Ezzel kiegyezem. Menjünk át a következő premisszára.

DAN: Inkább ugorjunk egyenesen az ötödik premisszára. Hiszen nyilvánvaló, hogy a hitek és a vágyak intencionális állapotok, s az is nyilvánvaló, hogy ezek tartalma releváns a magyarázat szempontjából. Az már kevésbé nyilvánvaló, hogy a magyarázatban csak valóságos dolgok szerepelhetnek.

JED: Na ne. Nem állíthatod azt, hogy a nem létező dolgok valódi magyarázó szerepet tölthetnek be. Emlékezz a flogisztonra.

DAN: A „valóságos” vagy „létező” különböző dolgokat jelenthet. A flogiszton példájából ez nem derül ki, mivel ez nem valóságos, akárhogy is értsük a „valóságos” szót. Csakhogy sokféle dolog van, aminek a státusza függ attól, hogy a szót pontosan hogyan is értjük. Gondolj az inerciális rendszerekre, az

ideális gázokra, a gravitációs középpontokra, az egyenlítőre s más effélékre. Ezek gyenge értelemben valóságosak, erős értelemben nem azok. Valójában elképzelhető, hogy kapcsolat áll fenn a létezés és az oksági magyarázat ereje között. Legalábbis néhány példa azt sugallja, hogy minél többet árulnak el az oksági mechanizmusokról azok a magyarázatok, amelyekben egy dolog szerepel, annál valóságosabbnak tartjuk azt. Talán az, hogy valamit milyen erős értelemben gondolunk létezőnek, összefügg azzal, hogy milyen erős értelemben okságiak azon magyarázatok, amelyek megemlítik.

JED: Kezdesz elkalandozni. Nos, elfogadod ezt a premisszát, vagy sem?

DAN: Gyenge értelemben elfogadom: a magyarázatban említett dolgoknak valamilyen értelemben létezniük kell, noha nem feltétlenül erős értelemben.

JED: Már sejtem, hogy mire utazol. Azt fogod mondani, hogy e premissza gyenge olvasata a korábbi premisszákkal együtt első konklúziómnak csupán a gyenge olvasatát alapozza meg, vagyis azt, hogy a hitek és a tartalmak csak gyenge értelemben valóságosak. Vagyis valóságosak, szemben a boszorkányokkal vagy a kristályszférákkal, de nem annyira valóságosak, mint az elektronok vagy a baktériumok. Tehát ezért ingadozol a realizmus kérdésében.

DAN: Pontosan ezért. És van két érvem amellett, hogy a realizmus gyenge változatát válasszam. Az első azon alapul, amit az imént említettem, ti. hogy a valamilyen dologgal kapcsolatos realizmus ereje összefügg azzal, hogy milyen erős értelemben okságiak az illető dolgot említő magyarázatok. A hit-vágy magyarázatok csak gyengén okságiak, így a hitek és tartalmak is csak gyenge értelemben valóságosak. A második érv az intencionális állapotok objektív meghatározatlansága, vagyis hogy a meghatározatlanság nem pusztán episztemikus. Ha objektíve meghatározatlan, hogy valaki milyen mentális állapotban van, az intencionális állapotok nem lehetnek nagyon valóságosak.

JED: De ezek az érvek elég gyengék. Az oksági magyarázat erőssége és a létezés foka közötti kapcsolat alig több, mint egy sejtés. A mentális állapotok objektív meghatározatlansága pedig nem bizonyított tény. Vagyis nem mutatod meg, hogy a hitek és tartalmak nem nagyon valóságosak. Változatlanul lehetséges, hogy semmivel sem kevésbé valóságosak, mint az elektronok vagy a baktériumok.

DAN: Valóban lehetséges, de jogom van azt állítani, hogy nincs így.

JED: Úgy vélem, rosszabb a helyzeted. Ha kitartasz amellett, hogy a mentális állapotok objektíve meghatározatlanok, még gyenge értelemben sem lehetsz realista velük kapcsolatban. Mégpedig a következő okból nem. Létezhetnek egymásnak ellentmondó intencionális magyarázatok, amelyek olyan mentális állapotokat tulajdonítanak valakinek, amelyekkel egyidejűleg nem rendelkezhet. Nem akarhatsz inkább bort, mint vizet, s ugyanakkor inkább vizet, mint bort. Ütközés esetén csak az egyik magyarázat lehet igaz. Ha fenn akarod tartani, hogy mindkettő egyformán jó, valódi instrumentalistává kell válnod, vagyis magyarázó és előrejelző eszközeidért többé nem vállalhatsz ontológiai vagy ismeretelméleti felelősséget. Az instrumentalizmus pedig antirealizmus. Tehát titokban valóban antirealista vagy.

DAN: Szerintem tévedsz e következményekkel kapcsolatban. Képzeld el egy törzset, amelynek nincs külön szava a szépre és a kerekre, csupán e tulaj-

donságok diszjunkciójára – a „szép vagy kerek”-re –, s ezt úgy nevezik, hogy „széres”. Tegyük fel, hogy van egy másik szavuk is, mellyel a csúnya vagy szögletes dolgokat jelölik, a „szértelen”. Tegyük fel továbbá, hogy nem sejtik, hogy e tulajdonságok diszjunktívak, valamint egymás tagadásaiként értelmezik őket. Aztán egyik nap rábukkannak valamire, ami szép, de szögletes, s így a „széres” és a „szértelen” egyformán alkalmazható rá. Megvitatnák a kérdést, de mindkét terminust helyénvalónak találnák. Ugyanakkor nem mondhatnák, hogy széres is és szértelen is, hiszen ez szemükben ellentmondás lenne. Valószínűleg oda lyukadnának ki, hogy ebben az esetben objektíve meghatározatlan, hogy a dolog széres-e. Ettől azonban nyugodtan kitarthatnak amellet, hogy a széres objektív tulajdonság. Realisták maradhatnak ezzel kapcsolatban, legalábbis a gyenge értelemben. Magunk is beláthatjuk, hogy ez a hozzáállás jogos. A „széres” nem igazán szerencsés terminus, de mégis megragad valami objektívet. Persze ugyanezt jobban is meg lehetne ragadni. A törzs predikátumkészlete nem teljesen kielégítő, hiszen nem tesz elég finom megkülönböztetéseket. De amit mondanak, azt lehet realiztikusan értelmezni. Úgy gondolom, hogy saját intencionális terminológiánkkal is valahogy így áll a dolog. A meghatározatlanság zavaró, de nem akadályozza meg a realizmust.

JED: Rendben. De mit mondasz a hatodik premisszámról, mely szerint minden okság fizikai okság?

DAN: Semmit. Örömmel elfogadom, hogy minden oksági folyamatnak valamilyen mélyebb fizikai mechanizmus szolgál az alapjául. De nincs is szükségem további kifogásokra. Az eddigiekből már látható, hogy kudarcot vallottál. Premisszáid gyenge olvasata esetén érvedből nem vonható le olyan konklúzió, melyet ne fogadnék el. Elismertem, hogy az intencionális magyarázatok objektíve jó magyarázatok. Oksági jellegűek, jóllehet csak abban az értelemben, hogy nem írnak le oksági mechanizmusokat. Az általuk magyarázott viselkedést a mélyben zajló oksági folyamatok idézik elő. Elfogadom továbbá, hogy a hitek és a vágyak valóságosak abban a gyenge értelemben, amely értelemben minden, magyarázatban szereplő dolog valóságos. Azt is elfogadom, hogy a hitek és a vágyak tartalma okságilag releváns, hiszen a hitek és a vágyak pontosan tartalmuk miatt rendezhetők el olyan racionális mintázatokba, amelyek az intencionális magyarázatot lehetővé teszik. Vagyis a tartalomra vonatkozóan is gyengén realista vagyok. Azt is elmondtam, miféle kapcsolat áll fenn a fizikai folyamatok és az intencionális beszéd mód között. Ami leírható intencionálisan, fizikai fogalmakban is leírható. A fizikai történet, amely arra vonatkozik, hogy miért futok el a tigrisek elől, rendkívül bonyolult, de nem tartalmaz semmilyen olyan állapotot, amely emlékeztetne egy olyan tartalommal bíró hitre, hogy a tigrisek veszélyesek. Ha úgy tetszik, a fizikai történet *egésze* megfelel az intencionális történet *egészének*. De a részek között nincs megfelelés.

JED: Hadd fejezzem be az érveimet. Azt a premisszát, hogy minden okság fizikai, erősebben kell értelmezni, ti. úgy, hogy a részek legyenek megfeleltethetők egymásnak. Ahhoz, hogy egy történet oksági legyen, okvetlenül szükséges, hogy az általa említett dolgok megfeleljenek azoknak, amelyek az alapjául szolgáló oksági történetben szerepelnek. Nem követelem meg, hogy a különböző intencionális történetekben szereplő dolgok a különböző fizikai történetekben

mindig ugyanannak a dolognak feleljenek meg. Megengedem a többféle megvalósíthatóságot. De minden intencionális állapotnak kell hogy legyen fizikai alteregója. Mivel te nem hiszel a fizikai alteregókban, természetesen nem adsz számot arról, hogy a hitek és tartalmaik milyen viszonyban vannak fizikai alteregóikkal. Ezért gondolom úgy, hogy végső soron nincsen olyanféle elméleted, amilyenre szükség van.

DAN: Valóban. De el kell mondanom, miért hiszem azt, hogy premisszát nem kellene ilyen módon megerősíteni. Először is ott van megint a meghatározatlanság. A mögött, hogy vizet mondok, de a borért nyúlok, egyetlen egy fizikai történet rejlik. Ugyanerről azonban két, részben intencionális történetünk van: víz iránti vágy plusz észlelési hiba és bor iránti vágy plusz nyelvbtlás. Ez valami olyasmi, mint a sokféle megvalósíthatóság fordítottja. Akár sokféle intencionalizálhatóságnak is mondhatnánk.

JED: Úgy tűnik, álláspontodban komoly szerepet játszik a meghatározatlanság, amely - mint már mondtam - elég kétes értékű tanítás.

DAN: Nos, azt mondtad, érved számos, eltérő álláspontról megfogalmazott érvet hoz közös nevezőre. Ezek ellen az álláspontok ellen külön érveim vannak. De mivel nem ezekről az álláspontokról volt szó, általános kifogást kellett támasztanom, s ez valóban a meghatározatlanság. De egy másik általános érve is látok némi lehetőséget. Ez onnan indulna ki, hogy az intencionális magyarázatok előfeltételezik, hogy egyetlen kognitív központ van, egyetlen tárgyalóterem, amelyben a hitek és a vágyak összetalálkoznak, hogy együttesen meghatározzák a viselkedést. Ha azonban leereszkedünk egy mélyebb szintre, a komputációs információ-feldolgozás szintjére, nem találunk ilyen központot vagy tárgyalótermet. Inkább azt látjuk, hogy számtalan folyamat harcol a viselkedés ellenőrzéséért. Ellentmondásos viselkedésem esetén a küzdelem döntetlennel ér véget. Az egyik folyamat a beszédet vonja ellenőrzése alá, a másik a mozdulatot. Általában valamelyik folyamat teljes győzelmet arat. Ez azt a látszatot kelti, mintha egyetlen folyamatról volna szó. De ha igazam van, s az intencionális viselkedés többféle vázlatból származik, s nem a karteziánus színházból, akkor az egyközpontú intencionális történet részei nem felelhetnek meg a komputációs történet részeinek. De ez messzire vezet.